

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

אסתר מלחי

תקציר

במחקר שלפנינו נציג את מעמדו של הקומיקס כחלק מספרות הילדים העברית לדורותיה ונתמקד בעיקר במעמדו ובגווניו כז'אנר נפוץ, אהוב ופעיל על רקע ספרות הילדים החרדית.

במהלך הדיון נכיר מצד אחד את השינויים ואת הגמשת המושגים שעובר סוג ספרות זה מתוך התאמה לאופייה של החברה החרדית, ומצד אחר נעמוד על היצירתיות והחדשנות שמבצעים הסופרים והמאיירים החרדים על פי הקריטריונים של החברה החרדית וגופי הביקורת והסמכות הקיימים בתוכה ומנהיגים אותה. בד בבד נזהה את התהליכים שעוברת החברה החרדית – רבנים, מנהיגים, מורים והורים – לנוכח השתלטות ספרי הקומיקס על עולמם הרוחני של הילדים.

מילות מפתח: קומיקס חרדי; תכנים וגיבורים בקומיקס החרדי לילדים; מאפייני ספרות ילדים חרדית.

הקומיקס - תולדותיו, התפתחותו ומאפייניו¹

הגדרת הז'אנר, תולדותיו ומעמדו בעולם

חוקרים למיניהם מביעים דעתם על מעמדו, תפקידיו, השפעתו וכוחו של הקומיקס, וכמה מהם בודקים את תהליכי ההתפתחות של שפת הקומיקס.

בבואנו לעמוד על טיבו של הקומיקס, עלינו לבחון קודם כול את תחילתו. אם אכן נגדירו כדימויים ציוריים ברצף מכוון כדי להעביר מידע או כדי ליצור תגובה אסתטית אצל המתבונן, נוכל כאמור לגלות את ראשית הקומיקס כבר בציורי ההירוגליפים במצרים או בוויטראז'ים אירופיים ובסיפורים מאוירים בימי הביניים. עוד טרם יצירת הדפוס מוכרים לנו סיפורים באוירים ובדימויים ויזואליים-ציוריים. המצאת הדפוס הביאה להגברת יצירת סיפורים עממיים מאוירים רבים ולהפצתם הנרחבת. תחילת התפתחותו של ז'אנר זה בהיסטוריה המודרנית מהמאה התשע עשרה ועד ימינו – בקריקטורות בעיתונים ובהתפתחות עלילתית בין תמונה לתמונה.

את הגדרתו של הקומיקס ככלים אומנותיים נמצא בעבודתו של שרקי (תשע"ח, עמ' 4):

קומיקס הוא מדיה גרפית וסוג אמנות המכיל דמויות מצוירות ברצף ואירועים אשר משתנים מתמונה לתמונה המצטרפים לכדי עלילה. רוב הקומיקסים משלבים מילים עם

1. עוד על נושא הקומיקס ראו בתוך **ספרות הילדים החרדית: חברה, אידיאולוגיה וערכים** (מלחי, 2019).

תמונות, כאשר מקובל לרוב לרשום את המלל שהדמויות אומרות בבועה המצוירת בקרבתן...

חוקר הספרות אוקמני (תשל"ט), מגדיר את הקומיקס אך גם שופט אותו. הוא מדגיש את חשיבות האספקט הוויזואלי ואת השוליות של הטקסט עצמו:

סיפורים המסופרים בהמשכים, באמצעות פסי רישומים טריוויאליים של דיוקנאות הנפשות הפועלות ועלילתם. הטקסט המילולי אינו אלא שולי ועיקרו מסירת השיחות של הדמויות (דבריהם מבעבעים מפהם, כעין "בועות בועות"). במרוצת השנים נתגבשו הרישומים בצורות קונוונציונאליות [...] עלילת הק' [הקומיקס, א"מ] פרימיטיבית. בתחילה היו גיבורי הק' אנשים הלוחמים למען הטוב והצדק, יד ביד עם המשטרה. כיום עלילתם סנסאציונית, גדושה פשע מרושע, מעשי אונס. מעללי סופרמנים, סאדיזם-מאזוכיזם וכד' (וכדומה, א"מ) [...] ליד הנ"ל מתרבים גם ק' [קומיקסים, א"מ] המבוססים על יצירות קלאסיות (שם, עמ' 224).

במבוא לספרו, פילק (2017) עוסק בשאלה האם אין לראות ביחס הרציני לקומיקס כאוקסימורון? הרי מעצם השם שלו נראה שהמדיים אינו ממש רציני. נדמה שבתודעה ציבורית הקומיקס הוא במקרה הטוב צורה של אסקפיזם, ובמקרה הרע אמצעי בידי בעלי הכוח למיניהם לשמר את מצב העניינים, צורה של מניפולציה של התודעה.

בין מגדירי הקומיקס יש חוקרים המפנים את המבט בעיקר לתהליך שעוברים הקוראים: פילק (2008) במאמרו עומד על תפקידו של הקורא כשותף בתהליך היצירה. הוא מגדיר את הקומיקס:

צורה של אמנות הבנויה על רצפים של ציור ומילים, כך שהרצף המרחבי מבטא את מעבר הזמן. להבדיל מצורות אחרות של תרבות עממית, כגון קולנוע או טלוויזיה, הואיל ורצף הציור והמילים הוא תמיד רצף חסר, הקומיקס דורש מהקורא להשתתף בתהליך היצירה. הקורא צריך ליצור את המתרחש בין פאנל לפאנל. לקומיקס, על תת-הז'אנרים שלו (גיבורי-על, קומיקס של ילדים, של בעלי-חיים, פנטזיה, סאטירה), מקום מרכזי בתרבות העממית של המאה העשרים [...] תרבות המסך – טלוויזיה ומחשב – דחקו את הקומיקס כצורה מרכזית של תרבות-המונים. אך מנגד, הקומיקס עבר "שדרוג" והפך לז'אנר מקובל ב"תרבות הגבוהה" [...] לא עוד "ספר קומיקס" אלא "רומן גראפי".

מקלאוד (2018) מגדיר בספרו את מאפייניו, חוקיו התפתחותו ותולדותיו של ז'אנר זה. הוא עוסק גם בבחינת חוויית הקריאה בקומיקס. הוא מתאר את הדרך שבה מועבר הסיפור במוחו של הקורא, הדרך שבה המדיום החזותי משפיע על קליטתם של מושגים חדשים. ספרו של מקלאוד כתוב כספר קומיקס כדי להדגים את טיעונו התאורטיים.

מקלאוד מדגיש את ייחודו של הקומיקס כמדיה על פי התהליכים שהוא עבר על סמך מדיות אחרות: לדעתו, ההתקדמות ההיסטורית בכתיבה התרחשה במעבר מתמונות למילים, החל בתקשורת פיקטוגרפית (תמונה המשמשת סמל למילה או לרעיון) דרך כתב אידיוגרפיה (מסמלת מערכת מילים המצטרפות לרעיון) וכלה בתקשורת ייצוגית המבוססת על סמלים מוסכמים. אבל הייחוד של הקומיקס דווקא ביצירת מערכת שלישית וייחודית הבנויה משילוב של מילים ותמונות במערכת יחסי גומלין מיוחדת במינה. במשך מאה שנים יצר הקומיקס שפה משלו: רצף תמונות ממוסגרות

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

המעבירות סיפור באמצעות שילוב של מילים, סימנים ותמונות. מקלאוד (2018) מגדיר את מאפייניה, חוקיה, התפתחותה ותולדותיה של השפה הוויזואלית מההירוגליפים במצרים העתיקה ועד הפריחה הגדולה בתחילת המאה העשרים תוך בחינת עולם האומנות ותקשורת ההמונים שצמחה ממנה.

שלבי התפתחות הז'אנר

אפשר למיין את דרכי הופעתו, התפתחותו ופרסומו של הקומיקס על פי התבניות האלה:

א. קריקטורה – ציור מוגזם המעורר את תגובת הצופה-הקורא בגלל הבלטת פרטים או נקודות תורפה.

ב. רצועה בעיתון או בכתב עת – בדרך כלל בצירוף שורת מחץ שמטרתה לשעשע. ברצועה משתתפות על פי רוב דמויות קבועות או דמות מרכזית. לפיכך נוצרה רצועה שבועית קבועה בעיתון המופיעה בהמשכים. מכאן לא הסתפקו מעריצי הקומיקס ברצועה בשולי כתב העת, אלא ציפו לחוברת שלמה הכוללת סיפורים מגוונים – מהם בהמשכים ומהם חד-פעמיים.

ג. פרסום סיפורים ארוכים המתפרשים על פני ספרים או סדרות מלאות (מכאן המושג "עלילון" על פי אתר האקדמיה ללשון עברית).

הקומיקס כז'אנר ספרותי לילדים

בן-פורת (1986) מונה מספר מאפיינים של הקומיקס, שהם לדעתה בעייתיים לילדים: המספר מביא פעמים רבות סיכומים ומסקנות בלי לתת לקוראים את הזכות לשפוט ולהחליט. לדעתה, פעמים רבות יש מעבר חד בין המציאות לעולם הדמיון, דבר המשבש אצל הילדים את ההבדל ביניהם. וכן תכנים רבים משקפים מוסר של אלימות. יש סכנה של השתלטות מוטיבים אלימים-וולגריים. הצלילים האונומטופאיים המלווים את הדינמיקה של העלילה, מעודדים הרס, כאב, רוע וכדומה ותורמים לקהות של רגשות אצל הילדים.

לעומתה, שטרן (1984) מציגה את הצד החיובי של הקומיקס בטענה שהוא אמצעי תקשורת חשוב ויש משקל לנפוצות ולפופולריות שלו. יש בו היענות ליכולת התפיסה של הקוראים, הוא נותן להם תחושת ביטחון עצמי, הערכת הטוב שמנצח את הרע. מידע זה יוצר קתרזיס, וראוי לומר שהוא מקנה ידע והשכלה בסיסיים ראשוניים.

תחילתה של ספרות הקומיקס לילדים באירופה

בשנת 1865 כתב בוש את הספר **מקס ומוריץ** וספרו נחשב לקומיקס כיוון שיש בו מאפיינים מתאימים. הספר העביר מסרים חינוכיים ואיים בעונשים "קטלניים". הספר היה נפוץ ושימש בעבור ההורים כלי "חינוכי" מאיים. בשנת 1884 החלה להופיע בבריטניה הסדרה הראשונה של הקומיקס **אלי סלופר**. בשנות התשעים של המאה התשע עשרה החלו להופיע סיפורי קומיקס בעיתונים באירופה ובארצות הברית. הסדרה הוותיקה ביותר שהתפרסמה ב-1897 ומופיעה עד היום היא **ילדי קצנב'מר** שכתב רודולף דירקס וניכר בבירור שהיא הושפעה מ**מקס ומוריץ** (קומיקס, ח"ת).

בשנת 1929 הופיעה בעיתון הבלגי סדרה שגיבורה הוא העיתונאי הצעיר טינטין והיה לו כלב נאמן שליווה אותו במסעותיו. סדרת קומיקס זו זכתה לתפוצה ולהצלחה בכל העולם ויצאו כ-24 ספרים שכתב ז'ורז' רמי (ארז'ה). היא הופצה גם בסדרות טלוויזיה וקולנוע.

גישתם של חוקרי ספרות כלפי הז'אנר

חוקרים רבים מתחום התקשורת דנים את הקומיקס לשלילה. לאפי (2011) מביא את התאוריה של הפסיכיאטר, פרדריק ורתם, שכתב בספרו **פיתוי התמימים** (Seduction of the innocent, 1954) שתבנית הקומיקס עלולה ליצור בעיות פסיכולוגיות חריפות אצל ילדים: הקומיקס יוצר אוריינות נמוכה ותפיסות מוטעות וערכים שאינם בריאים שנוקפים לעולם האמיתי, הילדים עלולים לחקות את מה שהם רואים. הקומיקס בתבניתו עלול ליצור הזדהות בלתי מודעת עם דמויות סטראוטיפיות, כגון החזק, החלש, הקורבן וכדומה ועם דימויים אלימים מאחר שהילדים מתקשים להבדיל בין פנטזיה למציאות. כל זאת בגלל עוצמתו המרובה של הקומיקס ככלי שמעביר את הקורא חוויה טקסטואלית וחזותית כאחד.

שטרן (1984) מסכמת את מאמרה המקיף בציינה נקודות חשובות לשלילת הקומיקס מבחינת התכנים: לטענתה, הקומיקס מעמיד תמונת עולם של סילוף המציאות וברייחה מהתמודדות עם המציאות. לדעתה, הוא מקבע נטייה למחשבה אינפנטילית הנובעת מהזדהות עם גיבורי הקומיקס. היא טוענת שיש אווירה של מתח ואין העמקה בשיפוט ערכי או מוסרי, וכך נוצר דלדול פנימי של האדם. כמו כן עולם הקומיקס אינו זהה לעולם שאנו חיים בו. במילים אחרות: עולמו של הקומיקס אינו ריאלי. היא טוענת כי בתחום אחר הנזק הגדול הוא בעיכוב היכולת הטכנית של הקריאה ובוודאי הקומיקס דוחה את הקריאה בספרות יפה. לדעתה, מבחינה אומנותית הקומיקס הוא מוצר המוני.

לעומתה, יסעור (2001) עומדת על חשיבותו של הקומיקס כיצירה אומנותית המסייעת לפיתוח הדמיון והמחשבה. לדעתה, הקישור שהמוח עושה בין תמונה לתמונה (המוח יוצר סרט נע והופך את רצף הציורים לסוג של אנימציה במוח) גם משעשע וגם מבודד, מפתח יצירתיות ומחשבה ומגרה את הדמיון. הקומיקס מכיל סגנונות ציור למיניהם ואפשר לראות התאמה בסיסית כלשהי בין צורת הציור של הקומיקס, הכוללת הרבה צבעים ודמויות קיצוניות ולעיתים מצחיקות, לעולמם של הילדים. היא מציינת את הכוח החזק של ההמחשה המוחלטת המתאימה לילדים בשלב התפתחות החשיבה בשלבים של טרום הסמלה. שילוב של תמונה וטקסט נראה מתאים ועוזר לילדים בהתפתחות החשיבה.

לדעת יסעור (2002) יש שתי בעיות עיקריות בהבאת קומיקס לילדים:

א. כמות התמונות גדולה מדי ופעמים רבות הופכת את הטקסט למיותר, וכך נמנעת הקריאה שכל כך חשובה לגיל הצעיר.

ב. פעמים רבות האיכות הרעיונית של הקומיקס גרועה. לעיתים נוצרת התרחקות מהאינדיווידואל לעומת העדפת הסטנדרטי-הסטראוטיפי. יש החלשה של אחיזתם של ילדים במציאות הקרובה. רוב הסיפורים מתרחשים בסביבות רחוקות וזרות: בג'ונגל, בחלל, או בהיסטוריה העתיקה וכדומה, ולילד הצעיר קשה להזדהות איתן.

סצ'רדוטי (תשע"ט) עוסקת במעמדו הנחות של ז'אנר זה בתוך הרב-מערכת הספרותית. לדעתה,

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

הסיבות לכך הן הצגתו כאמצעי בידורי, שיוכו לספרות הילדים בעלת האיכות הפואטית הנמוכה, אין לו מסורת אומנותית היסטורית ולא ברור למי הוא מיועד: למבוגרים או לילדים. כמו כן לא התפתח סביבו מחקר ספרותי פסיכולוגי חינוכי או חברתי.

עם זה היא מציינת את השתכללותו של ז'אנר זה ומדגישה את ייחודו ומעלותיו מה שגורם להעלאת חשיבותו כחומר קריאה לילדים: לדעתה, הקומיקס הוא אומנות החולקת תכונות ומאפיינים הן עם הספרות והן עם אומנויות אחרות. כיצירת ספרות הקומיקס כולל עליה ודרכי שיח לסוגיהן, דמויות הזוכות לספקטרום רחב של אפיונים ואמצעים ספרותיים כאלוזיות, דימויים, מטפורות, משחקי לשון וכדומה. אך שלא כמו בספרות, בקומיקס הקוראים רואים את המתרחש. זאת ועוד, ההתרחשות הספרותית-הקומיקסאית מתרחשת במפגש בין שתי שפות – טקסט ותמונה. לכן קריאתו של הקומיקס שונה כי הוא יוצר רצף של דימויים חזותיים לכדי יצירת סיפר אחד שלם (סצ'רדוטי, תשע"ט, עמ' 17).

רוקאס (2012) מציינת שאומנם יחס המבוגרים כלפי ספרות הקומיקס הוא אמביוולנטי אך ברור שהילד מעדיף לקרוא את הספרות הזאת. היא גורמת למשיכה רבה של ילדים, והם קוראים אותה מתוך הנאה. יש לומר שהקומיקס מפתח את הדמיון והמחשבה ויוצר קישור בין תמונה לתמונה כמו סרט נע המפתח יצירתיות ומחשבה וכולל צבעוניות המתאימה לעולם הילדים. לדעתה הקומיקס תפס את מקום סיפורי המיתולוגיה והמעשיות.

לסיכום, הקומיקס יכול להיות יצירה חיובית של אומנות בתנאי שהילדים יכולים להזדהות ולהתחבר, ליהנות ולהיות אקטיביים בתהליכים. התמונה נתפסת כשלם הכולל לשון ותמונה. כך נוצרת קריאה והתבוננות, וזה תהליך שטוב לתחילת הקריאה. יש לשים לב שהילד יבצע את התהליך ללא הפרדה בין הטקסט לתמונה. לפיכך יש לומר שאנשי חינוך וחוקרים בוחנים את הקומיקס מנקודות מבט למיניהן: הדואגים לשפה העברית ולהעשרת הלשון חוששים מהסלנג ומריבוי שפת הסלנג. כמו כן יש הדואגים שהתמונות יתפסו את מקום המילים וכך ימעיטו הילדים לקרוא את המלל וילמדו להסתדר בלעדיו. אחרים חושבים שילדים המתרגלים לקריאה מרובה של ספרי קומיקס יתקשו לקרוא ספרים רגילים. מחנכים דואגים לתכנים של ספרי הקומיקס שלעיתים מביאים עולם רחוק מהילדים, עולם של אלימות, של חוסר התחשבות ושל דמויות קשות שאין לנו עניין להעמידן כדמויות לחיקוי.

תופעת גיבורי-העל

חידוש משמעותי לז'אנר הקומיקס חל בשנת 1938. לצד יצירת דמותו של סופרמן החלה תקופת גיבורי-העל עם הכוחות העל-אנושיים. את הדמות הזאת יצרו שני יהודים, סיגל ושוסטר, צעירים מהגרים באמריקה. אנדרמן (2016) מציינת שהיזמים הכותבים והציירים היו יהודים, ומוצאת דמיון לתעשיית הקולנוע שגם בה השתתפו ויצרו אומנים יהודיים שלא היו זקוקים להשכלה רחבה כדי להשתלב, מאחר שהקומיקס והקולנוע נחשבו כמדיה נחותה שההשתלבות בה קלה. ואולי התופעה קשורה למסורת סיפור הסיפורים היהודית. אנדרמן (שם) טוענת שגיבורי-העל נוצרו כדי למלא משאלת לב יהודית לנצח, ולהנחיל תבוסה לגרמנים או לאנטישמים.

יש המסבירים את התפתחות הקומיקס בארה"ב במעורבותם של יהודים בייצורם: גיבורי-העל –

סופרמן ואחרים – מוכיחים זיקה יהודית: סטנלי ליבר וג'ייקוב קורצברג המציאו את סופרמן וגם את האקס-מן, שהם חבורת מוטנטים בעלי יכולות מיוחדות, ובשל כך הוגלו מהחברה וסובלים מניכור ואפליה. הם צפויים להשמדה. בהם נמצא מגנטו, הידוע גם כאריק מגנוס לנשר, דמות בדיונית בעלת כוחות-על. הוא מדען מוכשר עם יכולות על-טבעיות, נבל הפועל למטרה צודקת בשל עברו כילד יהודי במחנה השמדה, שראה את הוריו נרצחים ומצליח להימלט בזכות כוחות-על (מגנטו, ח"ת).

מעניין כי בשנות האלפיים ניכרת ומתגברת תופעת "גיבורי-העל" בעולם הקולנוע והטלוויזיה. כוחות כלכליים רבים וכן ידע טכנולוגי רב הושקעו בבימוי ובהפצה של סרטים שבמרכזם גיבורים כל יכולים, שביכולתם לנהל את העולם. יש חרדה אנושית מהעתיד, האדם חש חסר אונים ומאויים ומתעוררת תקווה שכוחות-העל יביאו צדק לעולם.

קומיקס ישראלי בארץ

המילים "יהודים" ו"קומיקס" נשמעות מילים שאינן תואמות זו לזו, שכן אנו רואים בהיסטוריה היהודית כי היהודים חוו צער וכאב, רדיפות ופוגרומים במהלך חייהם. אומנם ההומור ליווה את חייהם, ואולם הקומיקס לא משך יוצרים יהודיים מאחר שז'אנר זה מיעט לעסוק בהיסטוריה ובתרבותם של עמים ומיעוטים (בליך, 2010).

לאחר מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים קיבל הקומיקס בארץ גוון ישראלי עכשווי. יש בו פחות ערכים לאומיים ויותר ביקורת מצד החברה על מצב המדינה ועל היחס אל הפרט מבחינה אישית. לא רעיונות מגויסים וערכים כפויים, אלא ביקורת על המציאות המקומית. המעבר הוא לעמדה ביקורתית אינדיווידואליסטית, וכן אירוניה והומור על המציאות והתרחקות מן הערכים הציוניים. אפשר לזהות בו בזמן שתי מגמות: ביקורת על המציאות והרצון לברוח ממנה (פרבר, 2010).

תולדות הקומיקס העברי לילדים

בשנת 1902 הופיע בכתב העת העברי לילדים **עולם קטן** סיפור הקומיקס העברי הראשון בשם "גמול הרשע" (אשד, 2008). במהלך שנות השלושים של המאה העשרים, התפרסם הקומיקס כז'אנר ספרותי בימי המנדט הבריטי ברצועות של קומיקס שהופיעו בעיתוני הילדים **דבר לילדים**, **על המשמר לילדים**, **הארץ שלנו והצופה לילדים**. הז'אנר הזה היה שולי, מאחר שלא היו לו שורשים בתרבות הישראלית או היהודית. בעיתון **עתוננו לקטנים** פורסמה רצועת קומיקס בשם "הרפתקאות ---".

בין ראשוני יוצרי הקומיקס יש להזכיר את אריה נבון ולאח גולדברג, עמנואל יפה ואריה נאור, הנחשבים כחלוצי הקומיקס העברי. הם יצרו את "אורי מורי", "אורי כדורי" ואחרים עבור העיתון **דבר לילדים**. כמו כן ראוי להזכיר את עמנואל יפה ביצירתו "מיקי מהו ואליהו" שהופיעה ב**עתוננו לקטנים** (אשד, 2008).

הפנייה אל הילדים נבעה מהכיוון הדידקטי של הקומיקס, שהעביר בעיקר מסרים דידיקטיים והדגיש סמלים לאומיים. התחום היה חדש, הדמויות והערכים נבחרו כדי שהילדים יקלטו אותם בקלות ולא יהיו זרים להם. לשם כך נבחרו גיבורים ילדים או בני נוער, וההתרחשויות היו מתוך חיי היום יום

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

או אירועים ביטחוניים, כגון דמותו של גידי גזר, שבכוח אכילת הגזר ניצח את אויביו, או יואב בן חלב שקיבל כוחות על-טבעיים באמצעות שתיית חלב וניצח את אויביו העם. הערכים היו ציוניים-לאומיים מתוך מטרה לחזק את החינוך לערכים אלו של הילדים (אשד, 2008).

השפה החזותית פונה אל ילדי שנות האלפיים

רק (2018) בודקת במחקרה מדוע ילדי ישראל מגלים את הקומיקס רק בשנים האחרונות. לטענתה, בארצות הברית הקריאה בז'אנר זה יורדת אבל בישראל היא דווקא נמצאת בעלייה. שאלותיה הן מה התחיל את המגמה, ואילו ספרים נמצאים בראש רשימת רבי המכר? לדבריה בעבר נחשב הז'אנר למדיום נמוך, ואולם היום הילדים מתחברים אליו בגלל השפה החזותית המוכרת להם, גם סרטי הקולנוע תורמים לפופולריות. העלייה מתרחשת דווקא בקרב ילדים שאינם אוהבים לקרוא. היום בזכות סדרות מוצלחות, עבריות ומתורגמות, ותרגום מחדש של יצירות קלאסיות – מספר הקוראים עלה: **זבנג** של אורי פינק; סדרת **בון** שהפכה ללהיט; סדרת **איש הכלב**; **הקמע**; **אוטאר**; **פלאפל מן**; **טינטיין**; **בבא** ועוד. לדעת החוקרת, הילדים מרוויחים מקריאת הקומיקס מעורבות אינטלקטואלית וגם חזותית. הם מבינים את השפה המשולבת שמתאימה גם לילדים המתקשים בקריאה. רוקאס (2012) מזכירה את סדרת הקומיקס **הקמע** וטוענת שהקומיקס אינו ז'אנר אלא מדיום. למרות היחס האמביוולנטי של המבוגרים כלפיו, אנו רואים כי גם ילדים שנמנעים בדרך כלל מקריאה קוראים את הז'אנר מתוך רצון והנאה. ספרות עכשווית זאת מושפעת מסדרות הטלוויזיה, מהמחשב ומהקולנוע. הדמות המרכזית בסדרה **הקמע** היא ילדה נועזת, אמיצה, אסרטיבית (כמו בנים) ועם דמות זאת הילדים מזדהים בקלות.

עוד ספרות נפוצה שבה הגיבורות שלה הן ילדות: **מתגלגלת**, **חיוך**, **אחיות**. כך גם ספרות לקטנים: **מר גוזמאי הבדאי**, **אורי כדורי**, **סעודה אצל המלכה**, וכן הסדרה המפורסמת מארגנטינה **מפאלדה** (הופיעה בין השנים 1964–1973), שחיבר קינו. שם זה הוא כינוי לסופר ומאייר, חואקין סלבדור לבאדו תחון, בן ארגנטינה. הסדרה **מפאלדה** הופיעה בעברית בשנת 2019.

בין היוצרים הבולטים בארץ נזכיר את אורי פינק, דובי קיין, שי צ'רקה, דודו גבע, מישל קישקה, רותו מודן ואחרים.

הקומיקס החרדי

תולדות התפתחותו של הקומיקס בעיתונות ובספרות החרדית

אשד (2005) מתאר את התהליכים שעבר ז'אנר הקומיקס החרדי בישראל. לדעתו, בעשור האחרון ניכרת אצל החרדים פריחה של סיפורי קומיקס, בעיקר כספרות מוסרית וחינוכית דתית. אך אפשר גם לזהות שיבה אל סיפורי ההרפתקאות של עיתוני הילדים של שנות החמישים עד השבעים. תחילת התהליך הוא בעיתון הילדים **זרקור** (שהחל לצאת בשנת תשכ"ט), ואולם היום העיסוק הוא בנושאים עכשוויים יותר: בעבר עמדה במרכז חוכמתו של היהודי, ייחודו של עם ישראל לעומת טיפשותו של הגוי וחוסר ישרותו. כיום יש הרבה סיפורי מסעות על פני ימים וארצות, סיפורי חבורה ועוד.

לפני **זרקור** הופיעו סיפורים מצוירים בעיתון הדתי-לאומי **הצופה לילדים**, ובגלגולו המודרני –

אותיות.² בשנות השבעים ואילך עסקו סיפורי הקומיקס של זרקור בפרשיות מתולדות עם ישראל. החלוץ הראשון, כאמור, היה זרקור ובעקבותיו הופצו כל עיתוני הילדים החרדיים: "ילדים" של משפחה, יתד שלנו, יום צעיר, המודיע הצעיר ואחרים.

היום התפתחו תת-ז'אנרים חדשים, רבים ומגוונים, העלילות הפכו מתוחכמות יותר, הערמוניות גברה והכוח הרוחני בדרך כלל מנצה את הכוח הפיזי. סיפורי קומיקס שהופיעו בשעתם בזרקור מתפרסמים היום כספרים עצמאיים, כך גם סיפורים למיניהם שהופיעו בהמשכים בעיתונים אחרים: **עטי המסתורין** (ראם, תשע"ט); **תעלומה בלב ים** (בת מלך, חש"ד); **סודו של הכינוור** (רגב, תשס"ג); **תעלומת הקלף** (ראם, תשנ"ד); **המכתב הגורלי** (בן שלמה, תשס"ה) ועוד.

סוג אחר הוא סיפורי קומיקס שמופיעים כספרים ללא פרסום קודם בעיתונות. בשנות התשעים הופיע ספר קומיקס על חכמי המשנה ודמויות תנ"כיות (מרטין, 2005). ספרים מסוג זה הולכים ומתרבים, למשל, **אלישמע ואפרים יוצאים ממצרים** (חלמיש, תשס"ד); **ילדי שושן מנצחים את המן** (חלמיש, תשס"ה א); **אלחנן וחיים עולים לירושלים** (חלמיש, תשס"ה ב); **אלחנן וחיים שמחים בירושלים** (חלמיש, תשס"ו א) ועוד אחרים שיצאו בהוצאת יפה נוף.

בהוצאת אלי וגולד קומיקס נוכל למצוא ספרים שעוסקים בפרשיות היסטוריות ובהן יש מצוקה ובחסדי שמיים מגיעה ההצלה, כמו **גלגולה של מזוזה** (אלי וגולד, תשס"ד א); **סימן חיים** (אלי וגולד, תשס"ד ב); **בין שתי טיפות** (אלי וגולד, תשס"ה); **הכתר שניצל** (אלי וגולד, תשע"ב); **הרפתקה בצל הפירמידות** (גולדברג, תשס"ה) ואחרים.

תפוצת חוברות קומיקס

נוסף על ספרי קומיקס ועל מדורי קומיקס בעיתונות לילדים ולנוער חרדיים, ישנן גם חוברות קומיקס המכילות סיפור אחד או מספר סיפורים בהמשכים. אליהו שלום, שתכנן את חוברת הקומיקס הראשונה בציבור החרדי, הסביר את החשיפה מוצלחת של ספרות הקומיקס בקרב החרדים בשל אי חשיפתם למדיה הווידואלית. הוא מסביר כי "לרוב, ילד חרדי קורא – והרבה. אין טלוויזיה או סרטים, ולכן קיים חוסר מובנה במשהו חזותי שהוא מצד אחד עלילתי, מעניין ומחכים, ומהצד השני הוא לא ספר קריאה רגיל" (פרקש, 2011). לכן הגיעו החוברות האלה כדי ליצור מדיה מעניינת ומתאימה לציבור החרדי. בחוברת קומיקס אחרת, **מרשמלו**, כלולים סיפורים בהמשכים מז'אנרים שונים על סקלת הקומיקס: הרפתקאות אפוקליפטיות ברוסיה הסובייטית, פרטיזנים בשואה וגיבור מיוסר החולה בסרטן. כמובן, לא נעדרת דמותו של הרשל"ה המיתולוגי, שהוא בגדר גיבור נצחי (דאבוש (כהן), 2014; פרקש, 2011). בכל הסיפורים שבחוברות מופיעים ילדים בעלי גבורה רוחנית ואמונה הנלחמים ברשעים ומנצחים אותם בכוח האמונה. סקירה זו מעידה שבשנים האחרונות עוסק הקומיקס בנושאים מגוונים ורבים.

המאייר שולם פייגין מסביר את תפוצתו הגדולה של הקומיקס בכך שהקומיקס הוא אמצעי מצוין לצורך העברת מסרים ואפשר לראות בו כלי חינוכי. את הבעייתיות שבתפוצה הרבה של הקומיקס מסביר פייגין כי "מאז הדפוס הדיגיטלי נהיה זול יותר להדפיס, והתחלנו לראות הרבה סחורה

2. החל משנת 2019 הוא נקרא אותיות וילדים.

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

בינונית. שוק הספרים הוא שוק קשה, ומה שעושים זה לגלגל את הסיפור כמה פעמים כדי שיהיה רווחי. קודם כול הוא מתפרסם בהמשכים בעיתון, ואחר כך מוציאים אותו כספר. בספרים עצמם גם מפרסמים את הסדרות. דמות אחת יכולה ללוות כמה וכמה ספרים שיוצאים בזה אחר זה, בלי שיהיה צורך לאפיין דמויות חדשות. הקומיקס הוא תחום שבהגדרה אמור להיות מאוד יצירתי, אבל בקומיקס החרדי אין הרבה יצירתיות" (גרוזמן, תשע"ז).

מאפייני הקומיקס החרדי

גדי פולק, מאייר וסופר החרדי, מוכיח מהו לדעתו קומיקס חרדי וטוען: "השאלה האם הקומיקס חרדי או לא אינה נקבעת לפי השאלה האם לדמויות יש כיפה או לא, אלא לפי המסר" (גרוזמן, תשע"ז).

פולק, הנחשב לפורץ דרך, כתב ואייר את הספר **א אידישע קאפ** (ראש יהודי, א"מ) בשלושה חלקים (פולק, תשע"ו). הוא מוכיח בספריו מה אפשר לעשות עם קומיקס חרדי: בכל ספר מופיעות תמונות וכנגדן שאלות-חידות, שרק מי שגדל בחברה החרדית ידע לענות עליהן מתוך מחשבה חריפה והתבוננות עמוקה. לספר יש המלצה מהוועדה הרוחנית המבקרת את הכתוב ומכשירה את הספר לקריאה. מנימוקי הוועדה: "מטרת העל היא להחדד את החשיבה והשכל, כדי להעמיק בלימוד תורה" (מתוך כתב הסכמת הוועדה לפרסום ספר זה). מכאן שיש יוצרים וקהל הרואים גם בקומיקס כלי לחינוך וללימוד אמוני וליצירת גאווה עצמית של הציבור החרדי.

רובין (תשע"ד) במבוא לספרו מביא תיאור אחר של ספרות הקומיקס לילדים החרדים. לדבריו "ספרות הקומיקס החרדית היא בעיקרה ספרות מוסר. ייעוד הספרים הוא מתן הכשר לילדים באשר לשאלות מוסר שעולות בחיי היום יום ותוכנם מנסה לטפח אצלם אתיקה רוחנית ורוחניות באופן כללי בשפה שנמצאת בגובה עיניהם".

רצוי לומר שמנקודת ראות חינוכית יש בספרים הקניית ערכים בצירוף מסר דידקטי השקפת שבאמצעותו הילד יוכל ללמוד אמונות ודעות. פעמים שהגיבור עצמו מביא את המסר כמסקנת הסיפור. האמירה היא תמיד חד-משמעית, ללא פקפוק או ערעור. למעשה סיומו של הסיפור ידוע ומובנה מתחילתו. כבר בהקדמה לספרים מובא המסר והוא חוזר מפי גיבורים שונים במהלך העלילה ובסופה. הגיבורים הם קוטביים: רע לעומת טוב, מצליח לעומת מפסיד, עשיר לעומת עני, חזק לעומת חלש וכדומה. המאבק (פיזי או רוחני) יביא תמיד לניצחון הצדק והמסר הנכון על פי השקפת החברה המדוברת. ניצחון הטוב והענשת הרע או חזרתו בתשובה. המסר הוא שיש לקיים מצוות ולרכוש כלים התנהגותיים. נוכל לראות זאת לדוגמה בספרו של ספרא (2016). הספר עוסק במצב הביטחוני הקשה בארץ, ומתאר פיגועים מפחידים וחוסר אונים. הפתרון הוא להביט על הכול במשקפי האמונה, כלומר יש לקיים מצוות, לשנות את ראיית העולם ואת ההשקפה. המשקפיים מראים את התמונה האמיתית: הכול עניין של אמונה בהנהגת ה'. הערכים והרעיונות בספר מובעים בדרך של שאלות ותשובות: בתחילה יש הסבר על נושא השכר והעונש, ובסופו מוצגים תורת האמונה וההשקפה היהודית, עולם הזה ועולם הבא (ספרא, שם, עמ' 47-54).

הקומיקס נועד גם כדי להנגיש סיפורי מקרא בעבור ילדים ונוער, כמו **לכתך אחרי במדבר** (פולק, 2014). הסיפור מתאר את האירועים של חומש במדבר. בגב הספר כתוב:

חלק היומן המצויר יעשיר ויחיה את ה"ויסעו... ויחנו..." את מה שבהם ואת מה שביניהם ויתן לקורא, מנער ועד זקן, מימד מוחשי שאין דומה לו [...] יראה את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים.

גרזומן (תשע"ז) מרחיב על כך במאמרו:

סיפורי המתח וההרפתקאות בקומיקס דומים במידה רבה לספרות המתח החרדית [...] הם יכללו מוטיבים מספרות המתח הכללית, אך ישלבו גם דמויות יהודיות וחרדיות. בכל סיפור יהיה סוכן FBI אחד, אך גם עסקן חרדי ישראלי שטס למסע התרמה ונתקל באיומים לא פשוטים.

יש לציין שהספרות החרדית לילדים נשענת גם על סטראוטיפים: הקיבוץ הוא מקום של כפירה ורמאות (רגב, תשס"ג) הרע הוא המומר, המיסיון הרפורמי. למשל בספר **תעלומת הקלף** (ראם, תשנ"ד) – הערבים והמוסלמים דומים ל"קיבוצניקים רעים וטיפשים" (רותם, 2004). מזוכרת גם פרשת ילדי תימן, מודגש מוטיב ה"כוח" לעומת ה"מוח", מועצם כוח האמונה והתפילה, ייחודו של עם ישראל ובעיקר כוחם של הילדים הנועזים והחכמים. בסיפורים רבים יש מאבקים בין כוחות הטוב לכוחות הרע. היהודי הוא פעמים רבות נרדף, דמויות האויבים לובשות צורות למיניהן: ערבים, גרמנים, רוסים, רפורמים, מיסיונרים, קוזקים, אנשי אינקוויזיציה, עובדים זרים ועוד. בסדרת קומיקס **אבני צדק** שהופיעה בשבועון המודיע הצעיר, למשל, הילדים נפגשים עם שני פועלים זרים רומנים המתכננים פיגוע (רותם, 2004). יש ילדים שנתונים בסכנת המרת דת או חטיפה בידי נוצרים, כגון בספר **האוצר הגנוז באי של תיקון המידות** (חייט, תשס"ג).

מה לקומיקס ולציבור החרדי? שיח יוצרים

על רקע העיסוק בהוויתו של ז'אנר הקומיקס, עדיין מתקיים ויכוח בין יוצרים חרדיים בדבר לגיטימיות כתיבת יצירות ספרותיות (ספרות יפה) עבור הציבור החרדי. פרל (תשע"ה) טוען כי התופעה חיובית אך יש לערער ולשקול נזק מול תועלת. הוא מביע חשש ל"עיוות ערכי ומוסרי של החברה החרדית", מעמיד סימן שאלה ליד המושג "תרבות פנאי חרדית" ומסביר את הסכנות המועצמות מהשפעת הספרות. רבים מתנגדים לדעתו והוויכוח אינו מוכרע. כך גם באשר לדעות המגוונות על קומיקס: החל בראיתו כמקור ללימוד ולמוסר, ללימוד הלכות לצורך הקניית ערכים, ככלי המסוגל לפתח את חשיבת הילדים, המקנה ערכים של אמונה ומקרב ללימוד התורה, וכן משמש כלי לטיפוח היצירתיות וטיפוח ההערכה ליפה ולאסתטי, כלי להצבת דמויות מופת כמושא לחיקוי אך גם כלי ביטוי של פעילות ומתח. ריבוי הדעות מבטא את הבלבול באשר לז'אנר זה – מהו ייחודו? מהי התועלת שבו? מה הן הסכנות?

רבים מהכותבים או המחנכים שואלים מה לקומיקס ולציבור החרדי. בשיח בין יוצרים המנסים לברר את יחסם כלפי ז'אנר זה, נתוודע גם לדברי התנצלות מוסווים על ההזדקקות לז'אנר הזה. הכותבים מסבירים מדוע בחרו לכתוב ספרי קומיקס ואיזו תועלת תצמח לקוראים דווקא מז'אנר זה. הסופר מרדכי חלמיש טוען שמה שהוא עושה אינו קומיקס במובן הרגיל של המילה. ספריו עומדים במדף

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

ספרי הקודש בתוך הבתים. לפי הגדרתו ספריו הם יותר ספרי המחשה של מושגים תורניים: "אני כמו מלמד לילדי ישראל, אלא שהלימוד הוא באמצעות תמונות, ולשמחתי זה נעשה באופן שהילדים מעוניינים ושמחים ללמוד" (מן, תשע"ח).

ספריו יוצאים בקטגוריית סדרת הקומיקס התורני בהוצאת יפה נוף. לדבריו, הז'אנר הזה נכתב בדיעבד ולא לכתחילה כי להוצאת יפה נוף הייתה תוכנית להוציא הגדה של פסח בקומיקס וחיפשו אנשים שמתמחים בתחום והגיעו אליו בחיפושיהם. הוא נזכר בכיכמן המאייר ויחד הם נרתמו להוציא לאור את הפרויקט.

הרב המאירי (מן, תשע"ח) מנסה גם הוא לתת גוון לימודי לספריו. הוא מתחיל מלימוד הסוגיה המדוברת, לימוד המדרשים הקשורים ועיון בספרים נלווים ובהם ספרי נביאים. לעיתים הוא הולך לשיעורים כדי להרחיב ידע. לעיתים הוא חש שחסר לו ידע ולעיתים יש לו ספק. כך חשים גם מרדכי חלמיש ודוד ביכמן שמדגימים את לימוד נושא המקדש.

אלי וגולד, מחלוצי הקומיקס החרדי (כפיר, 2015), נחשבים למלכים הבלתי מוכתרים של הקומיקס החרדי. החידושים המיוחסים להם הם שבתחתית כל פרק מופיעות הערות, וכן הסברים שמנגישים את הסיפור גם לילדים צעירים ויש בהם ביאור מושגים לילדים שאינם מכירים. הם מקפידים על ההבחנה בין העובדות ההיסטוריות למה שממציא הכותב-היוצר או המאייר. העלילה בספריהם היא מעניינת, בין שהיא היסטורית בין שהיא דמיונית. גם ניכר באיורים שהם מדייקים מבחינה היסטורית כמו למשל תלבושות שמאפיינות את התקופה או את הדמות. הם מודעים להשפעתו של הקומיקס על הילדים ומזהירים שהוא מדיום חזק שנקלט בידי הילדים, ואחר כך קשה לשנות את המושגים שנקלטו. לדבריהם יש היום גם במגזר החרדי ספרים הכוללים אלימות קשה, בעיות בהשקפה, שפה שאינה מתאימה ויש לבדוק היטב מה הילדים קוראים וכיצד הדברים ישפיעו עליהם. הם חשים בכובד האחריות של היוצרים ובכוחם הרב להשפיע.

אלי וגולד מציינים שהשקיעו רבות בלימוד הז'אנר כדי להבטיח שהסיפור יהיה ברמה גבוהה ביותר. אלי מדגיש שמלאכת הקומיקס היא הרבה יותר מעיסוק יצירתי בעבורם:

בלי הגזמה, יש לילות שאני מתעורר שטוף זיעה מפחד האחריות שרובצת עלינו. קומיקס הוא מדיום חזק מאד, והילדים קולטים ממנו דברים בצורה שקשה לשנות אחר כך [...] וזו אחריות עצומה (כפיר, 2015).

לסיכום, המגוון הוא רחב מאוד ואין להתעלם גם מכוחות השוק – מצד אחד יש שפע של ספרי מתח ופעולה כולל אלימות, כוחנות ומאבקים קשים. אלה מטרתם לעניין, למתוח ולאתגר את הילדים. בחלק מהם יש מסרים של אמונה וידע היסטורי אך הרבה פעלתנות ומאבקים. הטובים תמיד ינצחו. מצד אחר סופרים מעמיקים שמטרתם לחנך, ללמד, להעמיק ולהשפיע מוסרית על הילדים, גם הם נוטים להשתמש בקומיקס ככלי רצוי, המצוי בהישג יד, פעיל ומרתק. אלה האחרונים חשים את בעיית חוסר ההתאמה לז'אנר עם כל המשמעויות המלוות אותו אך הם מרגיעים את מצפונם ככוונותיהם הטובות ללמד, לחנך ובלית ברירה גם באמצעות כלי זה.

גיבורים - מגוון דמויות בקומיקס החרדי

הבלין, מאירת חרדית, טוענת כי לגיבורים עם כוחות מיוחדים ועל-טבעיים אין מקום בקרב החרדים. לדבריה "הגיבורים שלנו צריכים להיות מתוחכמים יותר ולהשתמש בשכל במקום בשרירים [...] הרשלה, הוא אמנם לא רב או צדיק גדול, אבל הוא טוב לב ונלחם בכל מיני אויבים [...] הוא מנצח אותם בעזרת שנינות ותחכום. וכמובן בסייעתא דשמיא" (פרקש, 2011).

לדברי אליהו שלום, את החוברות קוראים בעיקר בנים ולכן אי אפשר להוציא את המאבקים מהסיפורים. הוא מספר כי החסידים הלוחמים מופיעים כפרטיונים הנאבקים בנאצים, וכך הם עוקפים בעדינות את יחסיה המעורבים של החברה החרדית כלפי הצבא (פרקש, 2011).

הגיבור הישראלי החילוני מוזכר בקומיקס החרדי בעיקר כחוזר בתשובה בעתיד. כמעט שאין דיון על העבר הצינוני, אם כי הצבא והשב"כ מוזכרים כתומכים בפעולת הטובים בתפיסת מחבלים או דמויות שליליות אחרות על פני תבל והחלל (מלחי, 2019). דמויות אנשי המוסד מככבות בספרים רבים; הם חזקים, חכמים ותמיד מתוארים כמצילים, כפועלים נכון. תלבושתם מהוגנת והיכולות שלהם טובות מאוד, כגון בסדרה **ניצחתי אותך אייכמן** (אוהיון, תשע"ו-תשע"ט) – תכנון תפיסת הרוצח הנאצי אייכמן.

חידוש ניכר הוא עיסוק בדמויות שליליות כמו פדופילים (הלר, 2018). יצאו חוברות שמתארות סיטואציות מחיי הילדים ובהן הדרכה כיצד להימנע ממגע עם אנשים זרים, איסור לעזור לאנשים בלתי מוכרים והדרכת הילדים כיצד לנהוג במקרים מזדמנים. החוברות מחולקות בכיתות.

חידוש נוסף הוא הופעה מסיבית יותר של דמויות נשיות שגם מאוירות כגון בספרה של כהן (תשע"ט), **להימלט בית המלך**.

מספר סיפורים נכתבו על דמותו של גיבור-על "הגולם מפראג": שניים מהם מאת הסופר-המאייר גולד ניכרים במוטיבים זהים שבבסיסם סיפורי עם על הגולם: הספר **איזה גולם** – עלילה מצוירת מבוססת על סיפורי הגולם מפראג (גולדשמיט, תשס"ט) ו**שרוליק ושמוליק בעקבות הגולם מפראג** (גולדשמיט, תשע"ב), מובא כסיפור מפי יהודי במבט לאחור. גם בסיפור זה מופיעים המוטיבים הנזכרים.

אין זאת דמות-על כמו בספרי הקומיקס שבתרבות העמים או בתרבות הישראלית. הגולם "נוצר" בקדושה עליונה, שם ה' חקוק בו וכל תפקידו הוא להגן על היהודים מעלילות הדם. כפי הנראה, הגולם נברא כדי להדגיש את גדולתם של חכמי ישראל ומעלתם ביצירת "אדם". בוודאי כדי לתת ביטחון ליהודים שיש להם הגנה על-טבעית כנגד התנכלויות הגויים-הנוצרים הקמים עליהם.

תבניות ספרותיות

עמוד השדרה של העלילה בספרי הקומיקס החרדים הוא כאמור מאבק בין כוחות הרוע, הטומאה והאכזריות לכוחות הטוב והישר. העלילה מתפתחת עם הסתבכותה והתחלפות המהירה של התמונות והאירועים. הטובים ניצלים בזכות התחכום ובעיקר בזכות האמונה. כשבשיא המתח, באין תקווה, מגיעה הישועה הבלתי צפויה והכול מסתיים בטוב. עיקר הלימוד הוא בלקחים, במוסר ההשכל שהוא הגורם העיקרי לכתבת הספר. המסר הוא דידקטי: הוא מופיע בהקדמות למיניהן, בהסכמות של המבקרים, בדברי הגיבורים הסטראוטיפיים הטובים, ולעיתים בסיום גם ה"רעים"

(אם לא הושמדו) מגיעים לאותן מסקנות. פעמים רבות מוצבות שאלות הרומזות על המסרים גם על כריכת הספר או בסוף הסיפור כסיכום. הסיום תמיד טוב, לפי תקוותו של הקורא. במהלך הסיפור מופיעים קטעי מוסר והבהרות, כוכביות למסירת מידע לימודי ופנייה אל הקורא. הסוף של העלילה די ברור מההתחלה, המבנה צפוי וקבוע. השבח מופנה כלפי הטובים והבוז והלעג כלפי הרעים. המעברים בעלילה מהירים ומלווים בצלילים ממחישים של נפילות, הכאות, שבירה, אנחות, זעקות שבר וכדומה. הדיבור בין הגיבורים ישיר וכולם מדברים באותה רמת לשון. יש גם ריבועי סיכום והסברים מפי המספר המעביר מסרים לקורא מעל ראשם של הגיבורים.

מקום האיור בספרי הקומיקס החרדי

יחסה של היהדות כלפי האומנות נקבע על פי הדיבר השני "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" (שמות כ 3; דברים ה 7), אך הפירוש המעשי של כלל זה השתנה בפרקי זמן מסוימים ובידי פרשנים למיניהם. המסקנות נעו בין הקלה להחמרה.

יש החושבים שאין לצייר דמויות של רבנים מכל מיני תקופות. ההתנגדות נוגעת גם לדמויות היסטוריות כמו רש"י, הרמב"ם, הבן איש חי ואחרים. ודאי שיש התנגדות לציור של דמויות מקראיות, כגון יוסף הצדיק, יהושע בן נון, מלכים ונביאים ועוד. על אחת כמה וכמה דמויות של מלאכים, הציור עלול להוריד אותם לדרגת בני אדם רגילים וממשיים בעוד ההשקפה החרדית מעניקה להם רמה רוחנית מופשטת וגבוהה, מעבר לאדם הרגיל בן תמותה.

על כן רבים מהאומנים במגזר החרדי מתייעצים עם רבנים. חלמיש מביא לדוגמה את מעלת האיורים בספרו **אלישמע ואפרים יוצאים ממצרים**, ספר שהוא במהותו "הגדה של פסח". לדעתו, הילדים מתחברים דווקא לפורמט הזה כמו שהורו לנו חכמינו: חייבים לחוות את גודל המעמד ולקרב את הנושא של השעבוד והגאולה כדי לקיים "כאילו הוא יצא ממצרים", והאיורים המפורטים, הממחישים, בונים תחושה זאת (מן, תשע"ח).

השונה בין הקומיקס החרדי ובין הקומיקס הישראלי

אשר דיקשטיין, מראשוני אומני הקומיקס בשנות השישים, חוזר בתשובה והיום מאיר ספרי קומיקס לחרדים (אשד, 2016), טוען שאין מה להשוות בין שני ענפי קומיקס אלה. הקומיקס החילוני הוא לדעתו יצירה דמיונית, נטולת ערכים חינוכיים, יש בו עלילות הרפתקניות גם מעולמות אחרים, פרה-היסטוריים או דמיוניים ואילו הקומיקס החרדי עובר ביקורת של ההורים והמחנכים. התכנים שלו הם מן המקורות או מהעולם החסידי או ההלכתי. הוא מייצג את עולמו של היהודי והמסרים משלימים את העולם שהוא חי בו. מאירת הקומיקס, דבורה ברזון בנדיקט, מחזקת את הביקורת על הקומיקס הכללי. היא מסבירה שבקומיקס החרדי אין מקום לכוחות על-טבעיים (כהן, 2014). בספרי החרדים הקומיקס בא למלא את הצורך של הילדים בעלילה ויזואלית והוא משמש תחליף לטרטים וטלוויזיה שנמנע מהם הציבור החרדי בגלל מופעים של אלימות וחוסר צניעות. כך טוען גם פוקס (2014). ברזון בנדיקט מחזקת את דבריה באמצעות דוגמה מתחום הסרטים המאוירים שנמנע מהם הציבור החרדי: בסרט המאיר הפופולרי, **מלך האריות**, יש רוחות של מתים, גילוי ערות, שפיכות דמים אלימות והרג. כל התכנים האלה אינם מתאימים לציבור החרדי (כהן, 2014).

ז'אנרים מרכזיים בספרות הקומיקס לילדים החרדים

כיום עם חדירת ז'אנר הקומיקס לספרות הילדים החרדית, אפשר לומר כי הוא כולל ומייצג את כל הנושאים והתכנים המוכרים בספרות הילדים, במאמר זה נסקור את העיקריים שבהם.

הקומיקס ההיסטורי-החרדי

בבואנו לדון בקומיקס העוסק בהיסטוריה עולות שאלות אלה: האם הסיפור מדויק? האם האיורים משקפים מציאות מסוימת? האם מתוך הפרשיות המובאות בו מן העבר אפשר ללמוד מה באמת היה? האם אפשר ללמוד היסטוריה מספרות הקומיקס או שהכתבים והמאיירים התכוונו לכתוב עלילת מתח שמכוונת למסקנות שהם קבעו במרכז הסיפור? האם ההתמקדות היא ב"מה שמוכר"? האם טרחו הסופר והמאייר לערוך מחקר היסטורי אמין כדי להביא את העובדות החשובות והמרכזיות להבנת התקופה ומאורעותיה הבולטים? (דיטמאר, 2011).

ספרות הקומיקס ההיסטורית החרדית מרבה לעסוק באירועים אמיתיים שהתמודדו עימם היהודים בשנות החורבן והגלות בארץ ומחוצה לה. אולם ברבים מהם העלילה עוסקת בתקופה או באירוע ההיסטורי בעיקר כרקע לבעיה של ציבור או יחיד, יהודים שעליהם להתמודד ולהתגבר עליה בכוח האמונה והדבקות. לא הידע ההיסטורי הוא מטרת הסיפור אלא הלקח החינוכי-רעיוני.

לפנינו דוגמאות לסיפורים העוסקים בכל מיני תקופות היסטוריות:

באש ובמים (תעזיז, תשס"ז) – על תקופת האינקוויזיציה; **בממלכת כוזר היהודית** (שכנוביץ, תשס"ה); **גנבי הספרים** (הבלין, 2018) – תיאור מסע היסטורי לוונציה של ימי הביניים בזמן הגזרה לשרפת התלמוד; **הבריחה מרוסיה** (מכון אשגב, תשע"ב); **מיכה והורקנוס נלחמים באנטיוכוס** (חלמיש, תשס"ו ב) ועוד.

בז'אנר זה נכתבו גם ביוגרפיות, כגון **המאור הגדול** (אוחיון, תשע"ה); **מעשי חכמים** (חלק, תשס"ז); **נפלאות הבאבא סאלי** (גוטמן, תשס"ט) ועוד רבים אחרים.

המסרים עולים מתוך העלילה ומדברי הגיבורים ומעשיהם, אך יש גם חיזוקים במבואות שנכתבו לספרים המכוונים את הקורא לערכי הסיפור שיקרא, וכן בסיכומים המופיעים בסוף הסיפור או בגב הספר, בתעודות או מכתבים, צוואות וכדומה, שמובאים כחלק מהעלילה.

להלן נראה דוגמה יוצאת דופן וחדשנית: **אילו וכאילו** – "אילו הוציאנו ממצרים ולא קרע לנו את הים, דיינו" – המחשה דמיונית, מרתקת ומקורית של ניסי קריעת ים סוף (ספרא, תשע"ו). המלצת הוועדה הרוחנית לביקורת ספרי קריאה (במבוא) נשענת על דברי "חובות הלבבות" העוסקים במשמעות ניסי קריעת ים סוף גם בימינו. בהמשך הוועדה מביאה את דברי הרמב"ן:

... שנעשה תמיד זיכרון ואות לאשר ראו עינינו ונעתיק הדבר אל בנינו, ובניהם לדור אחרון. לפיכך הרי יש חובה בכל דור ודור להעתיק הדבר אל בנינו לצייר להמחיש לנו את הניסים הגדולים [...] כאן באנו להודות למחבר אשר [...] השתדל להמחיש [...] אשר היה בימים ההם להעתיק אותם לימינו...

ועוד במבוא (ספרא, שם):

... חשוב להדגיש: לא מדובר בסיפור קריעת ים סוף האמיתי! מדובר בסיפור דמיוני

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

לחלוטין! בזמן קריעת ים סוף כמובן לא היו מכוניות וגם לא טנקים או מטוסים [...] קריעת ים סוף נראתה אחרת לחלוטין [...] הסיפור מנסה לתאר באופן דמיוני לחלוטין כיצד הייתה יכולה להיראות קריעת ים סוף [...] אילו הייתה מתרחשת בימינו אנו! [...] מאפשר לנו לצייר לנגד עינינו כיצד הרגישו בני ישראל באותו הדור...

בסוף הספר מופיעים שמונה עמודים שמסכמים את הסיפור על פי איורים מוקטנים. בעמוד האחרון יש מקורות מדרשיים ואחרים ששימשו בסיס למסופר. הדמויות עכשוויות, הגיבורים לבושים כחרדים, בעלי מכוניות, פרעה והמצרים מאוירים כאנשים מודרניים בלבושם ובהתנהגותם, הצבא המצרי מצויד בטנקים, טילים, ג'יפים, מסוקים, חיילים ומפקדים וכדומה. מנהיג היהודים אינו נקרא בשמו, אלא מכונה "הרב".

נראה שהספר ממחיש את השינויים ואת פריצות הדרך שמרשים לעצמן סופרים ויוצרים חרדיים שמשנים את הסיפור המקראי, את הפרטים, התיאורים, הרקע, ההווי, הדמויות וכדומה. בעיקר בניגוד לכלל שאין לשנות מילה או פסיק מהכתוב. הטקסט החדש מביא סיפור דומה אבל אחר.

גדולי ישראל - ביוגרפיות

המקור לסיפורים אלה הם התנ"ך, המשנה, התלמוד והמדרש כשהם מעובדים, וכן סיפורים על דמויות של גדולי ישראל – שממעשיהם אפשר ללמוד על כוחם הנפלא ועל מידותיהם התרומיות, ובד בבד להעביר מסרים על החובה לכבדם, להתקרב אליהם וללמוד ממעשיהם. בספרים אלה נמצא מוטיבים מהספרות העממית, מהסיפור החסידי, ומספרי הביוגרפיה וההיסטוריה, כגון מוטיב החוכמה העולה על הכוח הפיזי, וכן מוטיב הנס, חשיבותו של לימוד התורה ועמידה על המידות הטרומיות של הצדיקים. רשת חב"ד (ספריית אשל, כפר חב"ד) הוציאה סדרות קומיקס ששמן **הקומיקס החסידי: על פי ספורי רבותינו נשיאנו** (תשע"ג-תשע"ד) **ולוי ולאה** (להמן, תשע"ג-תשע"ה).

כך מופיע במבוא לכרך הראשון בסדרה **לוי ולאה** (להמן, תשע"ג, אין מספור עמודים):

...בכל פעם נפליג עם לוי הקטן ואחותו לאה למקומות רחוקים ונתוודע להיסטוריה של חסידות חב"ד [...] בספר זה, הראשון בסדרה, נצא לסיור בלנינגרד הרחוקה, בה האדמו"ר הקודם – הרבי הריי"ץ וחסידיו – מסרו את נפשם על הצלת היהדות.

בהמשך מצורפת הערה:

הסיפור המובא בספר הזה מבוסס על סיפור המאסר והגאולה, אלא שנעשו בו שינויים קלים כדי למשוך את לב הקורא. כמו כן הציורים בספר נועדו להמחיש את אוירת הסיפור, אך אין בהם כל כוונה לתאר את דמות הצדיק.

בסדרה **מעשי חכמינו** יש כרך העוסק ברבי עקיבא (ליאון, 2012). במבוא לספר זה המתפרש על ארבעה עמודים, נכתב:

סדרת 'מעשי חכמינו' נועדה להביא לילדים את מעשיהם של חכמינו בדרך מוחשית ומעניינת שתדבר אל ליבם [...] לאורך כל הספר השתדלנו לשמור על לשון המדרש, הציורים עזרו לנו בכך מאוד מכיוון שהם באים במקום המילים ומאפשרים להביא את דברי הגמרא והמדרש במדויק תוך הקפדה שהשפה הכללית תתאים לילדים...

בהמשך מסבירה הכותבת "שאינן בציורים לדמות את מראם של התנאים הקדושים ושל שאר הצדיקים [...]".

בסוף הספר מופיעים הערות ומקורות רבים לסיפורים, תוספת ידע על רבי עקיבא ותקופתו על פי סדר הסיפור. היכרות עם מקורות רבים ומגוונים עשויה להשפיע על לימודיהם והתנהגותם של הקוראים הצעירים.

סיפורו של תור הזהב בספרד מופיע בספר הביוגרפי על רבי שמואל הנגיד (מאר ווינשטוק, תשס"ה). המו"ל מספר כי החליט לכתוב על הנגיד בשל חוויותיו האישיות בביקורו בספרד. הוא כותב על ההתלבטות כיצד לתמצת את סיפור חייו הכביר, ואף סיפר כי המאייר בדק את התלבושות, המקומות, ביקר במוזיאונים, חיפש מידע על בני ביתו ועל פועלו כשר צבא חשוב וכדומה. את הרקע ההיסטורי כתב הרב ברל ווין. המסרים שנבחרו עסקו בנושאים אלה: מלחמות, טוהר הנשק, ענייני רדיפת היהודים, שירתו של הנגיד, לימוד התורה שלו ותפילותיו. בואנר זה יש דוגמאות רבות המקיפות תקופות רבות לאורך ההיסטוריה.

קומיקס חרדי ושואה

השילוב בין סיפור השואה האיומה לתבנית של הקומיקס נראה ונשמע במבט ראשון כבלתי אפשרי. בליך (2010א) כותב במאמרו "השואה בראי הקומיקס" כי הקומיקס נחשב בעינינו לתבנית קלילה, שעיקרה מתח ופעילות חדה ומהירה, וכן מצבים המעוררים גיחוך וצחוק על כישלונם וטיפשותם של הרעים ועל תחכום וניצחון הטובים. כל זה אינו אופייני למסכת הארוכה והקשה ולתוצאותיה של השואה. סצ'רדוטי (2015) תוהה האם התבנית הקומיקסאית היא המתאימה לשמר את הזיכרון, האם אין בכך פגיעה בזכרם ובכבודם של הנספים?

הציבור המתחנך על האמונה בהנהגתו של בורא עולם מתקשה להתמודד עם נושא השואה. במשך שנים הודחק הנושא ולא זכה לעיון ולדיון בספרות המבוגרים ובספרות הילדים. הספרות התקשתה ונמנעה מלהתמודד עם השאלות הקשות: מדוע נגזרה הגזרה? מדוע נרצחו צדיקים באכזריות ובמיתות משונות. יש החושבים שאפשר להתמודד עם השאלות באמצעות כתיבה על ילדים שהיו בתקופת השואה המפגינים עצה ותושייה ושיוזמים בריחות, נקמה, והצלה וכדומה. הם זוכים לעזרת הבורא וניצלים. הקוראים חשים את שמחת הניצחון וההצלה. האופטימיות הטבעית של הילדים והשאיפה לניצחון החלש, הסובל, הנרדף, מטה את ליבם להאמין שאכן הסוף יהיה תמיד טוב וההצלה תהיה מלאה.

בשנים האחרונות התחילה ספרות הילדים החרדית להתמודד עם נושא השואה באמצעות ז'אנר הקומיקס. ספרים מגוונים מתארים את גבורת הפרטיזנים ותעוזתם: **שרוליק ושמוליק במלחמת הפרטיזנים** (ולדמן, תשע"ג) – סיפור על תאומים שמופרדים בשואה. בסוף הספר מובא קונטרס ייחודי וראשון מסוגו הכולל תקציר היסטורי על המלחמה והשואה בצירוף מפה של היישוב היהודי באירופה טרם המלחמה. המסר המרכזי שעולה מהספר הוא כי לחרדים יש מקום נכבד במלחמת הפרטיזנים. כל זה נכתב בליווי תחקיר היסטורי. לא הצבא המקומי נלחם אלא הפרטיזנים. בספר אין גיבורי-על והמסר הוא שכל אחד יכול להועיל בדרכו. לדעת הכותב יש לחפש את הצד הרוחני בכל דבר ואין להתעלם מהצד האלוקי, כי בסופו של דבר התנהלות העולם היא בידי הבורא. מתוך דברי

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

ההסבר ברור שמטרת המחבר הייתה לפאר את תושייתם של הנערים היהודים ואת הצלחתם למרות נחיתותם. הכול בכוח הרוחני והאמוני. ההקרבה למען החבר או הידיד, התפילה, האמונה המתחזקת בעת צרה – כל אלה יביאו לידי הצלחה ותשועה.

כך כתב אוהיון (תשע"ו-תשע"ט) בהקדמה לספר **ניצחתי אותך, אייכמן** (סדרה של עשרה ספרים):

...מטרתה של סדרה זו – אחת, להמחיש לילדינו את יד ההשגחה העליונה המגוננת על שארית הפליטה כנגד כל מזימותיהם של מבקשי רעתנו. הנאצים השמידו אומנם מיליוני יהודים מעל פני האדמה, אולם ההבטחה מסורה בידינו, כי לעולם לא יצליחו שונאי ישראל לכלות ולהשמיד את עמנו...

נזכיר עוד מספר ספרים בז'אנר הקומיקס החרדי בנושא שואה: **בן תחת בן** (ולדר, 2012); **השחקן** (ולדר, 2013); **הבריחה מהגסטאפו** (חפץ, תשע"ד); **חרב מרגליות** (רובין, תשע"ד) – סיפורה של חרב יקרת ערך שלגמנים נודע עליה והיהודים מבריחים אותה. הספר מעורר עניין מאחר שהמחבר צירף לספר שתי הקדמות המדגימות את יחסו השונה כלפי הילדים או ההורים: ההקדמה הראשונה מופנית לקוראים הצעירים ובה כתוב כי "הספר כולל הסברים חשובים [...] סיפור בדיוני על רקע היסטורי [...]". מהספר אפשר ללמוד על שנות המלחמה, והמחבר מצהיר על הומור "חד ומשעשע" ונותן תחושה של קלות והנאה. בהקדמה להורים הוא כותב:

...סיפור מתח ייחודי משעשע וסוחף [...] מידע היסטורי [...] מסר אמיתי ועמוק שעולה מתוך הסיפור עצמו [...] הילד לוקח איתו ציוד של אמונה ובטחון, צידה לחיים [...] ספר מנופה, מסונן בשבע נפות [...] שילוב של ערכים יהודיים, מתח, הומור, עניין וידע וכלי נאה.

ברור שלהורים הוא מדגיש את ערכי האמונה והביטחון, את הביקורת החינוכית (מנופה... מסונן...) ואת המידע והמסרים (...תוצר של זמן מחשבה ועמל עצום) וכדומה.

אולם כשנקרא בעין בוחנת את הספר, ניווכח שהסיפור מופרך מעיקרו: הגיבור הוא קוף גורילה שמתחפש לקצין נאצי, הילדים נוסעים בג'יפ כדי להציל את אביהם, מתגלה לפתע דוד עלום וחרב יקרה מזויפת. ילדים ופרטיזנים מנצחים את הנאצים. בספר יש הרבה אלימות, נפילות, מכות, מאסר, חורבן ועוד. התמיהה היא – להיכן נעלם כל הידע ההיסטורי העובדתי של התקופה? היכן הערכים המובטחים?

בעמוד הראשון של הספר **צליל מכון** (קרמר תשע"א) מופיע מכתב אישי בגוף ראשון מאת סבא ליב'לה. הוא שואל את השאלה "איך הצלחנו להחזיק מעמד?" ועונה כך:

הקשר והחיבור עם הקב"ה, בורא העולם ומנהיגו. ולכן ידעתי שכל מה שקרה לי זה בגלל שהוא עשה את זה ומכיוון שהוא אוהב אותי הרי הכול לטובתי [...] אם זה מה שהקב"ה רצה שיהיה אז כנראה שיש לכך סיבה והסיבה הזאת היא לטובתי...

לסיכום, ספרות הילדים החרדית בוחנת את נושא השואה משתי נקודות מבט:

1. קטנות שכלו והבנתו של האדם הרגיל, שאין ביכולתו ואין זה מתפקידו להבין, לנתח ולנמק את מה שהיה, מאחר שזהו מעשה האלוקים שאנו בטוחים בצדקתם ובטובם של מעשיו, ומעבר לכך – בקטנות הבנתנו. המסקנה היא כמובן לחזק את הקשר, להוכיח את האמונה ולבנותה על רגש

האהבה ועל הקשר הנצחי הייחודי בין עם ישראל לבורא.

2. היו מעשי הקרבה וניצחונות כי הטובים תמיד מנצחים והרשעים תמיד מובסים, מגוחכים וחסרי יכולת לנצח. רגשות הכעס, הדאגה והפחד של הילדים מביאים לידי פורקן רגשי כשתמיד הרעים נכשלים ואין להם תקומה. הטוב תמיד מנצח בזכות האמונה, הנועזות, התושייה וצדקת הדרך.

סיפורי חבורה ומתח - ז'אנר חדש פורץ דרך בקומיקס

ז'אנר זה התפתח בשנים האחרונות ואופיו השתנה. רבים מהסיפורים בז'אנר זה מתרחשים במקומות רחוקים, בארצות אחרות, ובסיפורים רבים הקשר עם הבית מנותק בזמן המבצע. מבני הסיפורים הם בדרך כלל קבועים וצפויים ואין הפתעות. הסוף ברור כבר מההתחלה. אם פעם ההתארגנויות של הבנים (גם של בנות, כמובן נפרדות) היו כדי לעזור, לעשות מעשים טובים, להתארגן למטרות חשובות ותורמות בעיקר בסביבה הריאלית ליד הבית, הרי היום המשימות השתנו וגם דרכי הפעולה נהיו מתוחכמות יותר. היום סביבת העלילה היא רחבה וגם רחוקה יותר, אפילו בחלל או בארצות רחוקות על פני ארצות וימים. ילדים שבעבר הוזהרו לא לשוחח עם אנשים זרים, היום פוגשים דמויות מפוקפקות של אנשים שזהותם אינה ברורה או שהם מייצגים את הרוע שיש לחשוש בו ואף להתגבר עליו.

הסיפורים מוכיחים כי אכן יש כוחות של רוע, שהם קבוצות של ילדים או מבוגרים שאורח חייהם מוסיף רע לעולם. זאת ההצדקה לצאת ולהילחם בהם ולהציל את האנשים הטובים. התכנים האלה הם בגדר חידוש של השנים האחרונות, כגון **תעלומה במרתף החקירות** (רוזנשטרך, 2017); **שלוש נקמות** (אופנר, תשס"ו); **פצצה מתקתקת** (פאר, 2016א); **שדה מוקשים** (אייכלר, תשס"ט); **מיסטר פיטר והעוקב המסתורי** (פאר, 2016ב); **חבורת הבלשים בעקבות המתנכל** (בת מלך, תש"ע); **ילדי רב החובל בשליחות מסוכנת** (ליאון, 2018) ועוד. ברוב הספרים דמויות של כוחות הביטחון, אנשי מוסד ושאר אנשי המסתורין מוצגים בדרך כלל יעילים, עושי טוב, אחראיים ומצילים. הגישה כלפי נציגי המדינה מעניינת (ומקצתם כמובן חוזרים בתשובה).

סיכום

ז'אנר הקומיקס החרדי הוא בגדר חידוש חשוב בשל נקודות מבט אלה:

- א. מבחינת התכנית החדשה שאינה מוכרת לציבור החרדי – התכנית הוויזואלית שמצריכה לימוד טכניקה חדשה של התמודדות עם שילוב של מלל וויזואליה.
- ב. התכנים – מפגש עם תכנים חדשים שבדרך כלל אינם נדונים בספרות החרדית, כמו למשל כגון נושא השואה שקשה לעבדו מבחינת הערכים הדתיים והחינוכיים שמחנכים לפיהם את הילדים. כמו כן הילדים החרדים שמקומם בבית, בבית הספר ובסביבה הריאלית הקרובה נפגשים במנות התרחשות רחוקות בעולם ואף במקומות דמיוניים: בחלל, בארצות רחוקות וכדומה. במסעותיהם הילדים פוגשים אנשים שאינם מסביבתם הקרובה: כוחות ביטחון וארגוני טרור בארץ ובעולם, בתי כלא, דתות אחרות, עמים ואמונות, כוחנות, אלימות, רוע, מלחמות, סכנות ועוד. האירורים מעצימים את הקושי והזרות.
- ג. דמויות גיבורי-העל המאופיינות בכוחות על-טבעיים ומקדשים את גבורת הגוף, הגודל והכוח

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

בעוד הילד רגיל להכיר ולהוקיר דמויות של גדולי תורה, אנשי רוח ועושי חסד שחיו במהלך ההיסטוריה היהודית (גיבורים אלה עדיין אינם נפוצים).

ד. ירידת מעמדה של העברית כשפת הקודש, בהיותה נאלצת להתאים את עצמה לכתיבה מצומצמת יותר ברמה נמוכה הקרובה יותר לסלנג.

ה. הדימוי הנמוך של הז'אנר הספרותי, המעלה אסוציאציות של בידור, קלילות, אגרסיביות, מרמה, אלימות וכדומה, ואינו חלק ממכלול הספרות היהודית לסוגיה לאורך הדורות.

ו. העיסוק בנושא השואה, שהיה עד כה רחוק מעולמה של ספרות הילדים החרדית.

אולם המציאות מוכיחה שהחברה החרדית מתאימה את עצמה בעל-כורחה לתבניות ולתבניות החדשות. כל היוצרים מדגישים את הערכים החינוכיים והדתיים בכתיבת המבואות, בהערות, ובסיפור עצמו. ערכי האמונה עולים מתוך העלילה והשיח. יש מהם המשתמשים בתבנית הוויזואלית ככלי להוראת כתבי הקודש בדרך מומחשת ומלמדת. רבים מהכותבים והמאיירים מדגישים את הידע הרב שטמנו בספרים: ידע על גדולי ישראל, על פרשיות היסטוריות, הבהרת טקסטים של המקורות, הוכחת מערכת היחסים הרצויה בין אדם לחברו, מעלותיו של ההולך בדרך ה' וכן הלאה.

כנגד גיבורי-העל הסיפורים מציבים את האנטי תזה: ילדים שחוכמתם מחפה על חולשתם הפיזית. כך מודגשת משמעות הרוח על פני הכוח הפיזי. התפילה והאמונה פותרות את הבעיות ומחלצות ממצר. פעמים רבות משולבות בעלילה דמויות של מבוגרים המנחים את הילדים, מעבירים מסרים ומשמשים דוגמה אישית. חפצים או תעודות מסמלים העברת ערכים מדור לדור, דבקות במטרה ובדרך היהודית מנתבת את העלילה לכיוון הנכון.

התהליך שעוברת ספרות זאת מוכיח את השיח הרב-כיווני שמקיימת ספרות הילדים החרדית עם התהליכים החברתיים והתרבותיים שעוברת החברה החרדית.

רשימת מקורות

אוחיון, א' (תשע"ה). **המאור הגדול עם ילדי ישראל: מבחר סיפורים ממסכת חייו המופלאה של מרן מלכא הגאון רבנו עובדיה יוסף בצירי קומיקס משובחים ואיכותיים (א' חן, מאיר). ירושלים: הודיה בן דוד.**

אוחיון, א' (תשע"ו-תשע"ט). **ניצחת אותך אייכמן! קומיקס: ספור לכידת הצורר הנאצי ומשפטו שזור בעלילת חייו של יוסל'ה נכדו של נצול שואה, קומיקס הנווד בין אירופה, אמריקה סוריה וארץ ישראל (ד' בר לב וי' בר לב, מאירים). ירושלים: יפה נוף.**

אוכמני, ע' (תשל"ז-תשל"ט). **תכנים וצורות: לקסיקון מונחים ספרותיים (כר' א-ב). תל-אביב: ספרית פועלים.**

אייכלר, א' (תשס"ט). **שדה מוקשים. ירושלים: יפה נוף.**

אופנר, י' (תשס"ו). **שלוש נקמות. כפר חב"ד: המחבר.**

אלי וגולד (תשס"ד א). **גלגולה של מזוזה. ירושלים: אלי וגולד קומיקס.**

אלי וגולד (תשס"ד ב). **סימן חיים. ירושלים: אלי וגולד קומיקס.**

אלי וגולד (תשס"ה). **בין שתי טיפות. ירושלים: אלי וגולד קומיקס.**

אלי וגולד (תשע"ב). **הכתר שניצל. ירושלים: אלי וגולד קומיקס.**

- אנדרמן, נ' (2016, 15 בינואר). מסופרמן, באטמן וספיידר-מן ועד דמויות קומיקס עכשוויות: מאחורי כל גיבור-על מסתתר מהגר יהודי. **הארץ**. אוהזר מתוך <https://www.haaretz.co.il/gallery/art/.premium-MAGAZINE-1.2821207>
- אשד, א' (2005, 17 במאי). זה ציפור? לא, זה מטוס? לא, זה אליהו הנביא. **גלובס**. אוהזר מתוך <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=914179>
- אשד, א' (2008, 28 ביוני). היכל התהילה של הקומיקס העברי (חלק א) [רשומה בבלוג]. אוהזר מתוך <https://bit.ly/2Wps8PL>
- אשד, א' (2016, 24 ביוני). אשר עין-דור דיקשטיין: הקומיקסאי הבולט בישראל של שנות השישים [רשומה בבלוג]. אוהזר מתוך <https://bit.ly/2YLZwQj>
- בוש, ו' (1983). **מקס ומוריץ** (א' סלע, מתרגם). תל-אביב: מודן.
- בליך, ב' (2010א). השואה בראי הקומיקס. **היסטוריה ותאוריה**, 15. אוהזר מתוך <http://journal.bezalel.ac.il/he/protocol/article/3093>
- בליך, ב' (2010ב). על יהודים וקומיקס. **היסטוריה ותאוריה**, 15. אוהזר מתוך <http://journal.bezalel.ac.il/he/protocol/article/3109>
- בן-פורת, ז' (1986). האידיום הישראלי של דודו גבע וקובי ניב (על טיבם ומעמדם של "ספר מגוחך" ו"בנו של מגוחך"). **סימן קריאה**, 18, 189-214.
- בן שלמה, א' (תשס"ה). **המכתב הגורלי**. ח"מ: המחבר.
- בת מלך, א' (חש"ד). **תעלומה בלב ים**. ח"מ: המחבר.
- בת מלך, א' (תש"ע). **חבורת הבלשים בעקבות המתנכל** (ר' דויד, מאירת). בית שמש: מיזליק ספרים.
- גוטמן, א' (תשס"ט). **נפלאות הבאבא סאלי** (ע' כץ וא' שפיצר, מאירים). בית שמש: מיזליק ספרים.
- גולדשמיט, ד' (תשס"ט). **איזה גלם: עלילה מצירת מבוססת על "ספורי הגלם מפראג"**. ירושלים: אורות.
- גולדשמיט, ד' (תשע"ב). **שרוליק ושמוליק בעקבות הגלם מפראג**. ירושלים: אורות.
- גולדברג, ח' (תשס"ה). **הרפתקה בצל הפירמידות: ספור מתח משלב בארועים היסטוריים מתולדות עם ישראל** (י' שפירא, מאיר). ירושלים: יפה נוף.
- גרוזמן, מ' (תשע"ז, כ"ט בסיון). קומיקס בעזרת ה'. **שבת: מוסף מקור ראשון**, 1037. אוהזר מתוך <https://bit.ly/2qz1Mit>
- דאבוש (כהן), ש' (2014, 3 במרץ). תופעה בתנופה: הקומיקס היהודי פורח. **הידברות**. אוהזר מתוך <https://www.hidabroot.org/article/45002>
- דיטמאר, י"פ (2011). יצירת מיתוסים מול היסטוריוזציה: האם ניתן ללמד היסטוריה באמצעות קומיקס? **סליל**, 5, 9-27.
- הבלין, ב' (2018). **גנבי הספרים**. ירושלים: תפארת.
- הלר, ש' (2018). פרסום ראשון: קומיקס חרדי מנסה להילחם בתופעת הפדופילים במגזר. **mynet ירושלים: חדשות**. אוהזר מתוך <https://bit.ly/2Jge2ef>
- ולדמן, ח' (תשע"ג). **שרוליק ושמוליק במלחמת הפרטיזנים**. ירושלים: יפה נוף.
- ולדר, ח' (2012). **בן תחת בן** (ב' הבלין, מאירת). בני ברק: המחבר.
- ולדר, ח' (2013). **השחקן** (ד' גולדשמיט, מאיר). בני ברק: המחבר.
- חייט, ב' (תשס"ג). **האוצר הגנוז באי של תיקון המידות** (ג' פולק, מאיר). ירושלים: פלדהיים.

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

חלמיש, מ' (תשס"ד). הגדה של פסח: אלישמע ואפרים יוצאים ממצרים: המחשה מרתקת על פי התורה ומדרשי חז"ל (ד' ביכמן, מאיר). ירושלים: יפה נוף.

חלמיש, מ' (תשס"ה א). מגילת אסתר: ילדי שושן מנצחים את המן: המחשה מרתקת על פי הגמרא ומדרשי חז"ל (ד' ביכמן, מאיר). ירושלים: יפה נוף.

חלמיש, מ' (תשס"ה ב). אלחנן וחיים עולים לירושלים: המחשה מרתקת של מצוות הבכורים ועליה לרגל (ד' ביכמן, מאיר). ירושלים: יפה נוף.

חלמיש, מ' (תשס"ו א). אלחנן וחיים שמחים בירושלים: המחשה מרתקת של ארועי חג הסוכות בבית המקדש (ד' ביכמן, מאיר). ירושלים: יפה נוף.

חלמיש, מ' (תשס"ו ב). מיכה והורקנוס נלחמים באנטיוכוס: המחשה מרתקת של מלחמות היהודים ונסי התנוכה (ד' ביכמן, מאיר). ירושלים: יפה נוף.

חלק, י' (תשס"ז). מעשי חכמים באירועים (מהדורה חדשה ומתוקנת). באר שבע: המחברת. חפץ, ע' (תשע"ד). הבריחה מהגסטפו: סיפור מצוייר בניחות מיוחד (ר' דויד, מאירת, כר' א-ב). בית שמש: מיזליק יעדים.

יסעור, ח' (2001). על קומיקס וקומיקס לילדים (ריבוי פנים). מעגלי קריאה, 27, 70-76. כהן, א' (2014, 27 באוגוסט). ידי הקסם של המאירת דבורה ברזון בנדיקט. הידברות. אוחזר מתוך <http://www.hidabroot.org/he/article/74101>

כהן, ש' (תשע"ט). להימלט בית המלך. ירושלים: תפארת. כפיר, מ' (2015, 19 בנובמבר). אלי וגולד: "ילדים מפנימים כל קו וכל מילה מהקומיקס". הידברות. אוחזר מתוך <https://www.hidabroot.org/article/174519>

לאפי, ד' (2011). סוגיות מפתח בתאוריית המדיה (ע' שגיב-נקדימון, מתרגמת). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

להמן, י' (תשע"ג). לוי ולאח במסע ללנינגרד בעקבות סיפור המאסר והגאולה של האדמו"ר הריי"ץ. כפר חב"ד: ספריית אשל.

להמן, י' (תשע"ג-תשע"ה). לוי ולאח במסע (כר' 1-4). כפר חב"ד: ספריית אשל. ליאון, ש' (2012). מעשי חכמינו: רבי עקיבא. חמ"ד: המחבר.

ליאון, ש' (2016). ילדי רב החובל בשליחות מסכנת (ש' דרגר, מאירת). רמת גן: שחקים. מאר, א' ווינשטוק, א' (תשס"ה). שמואל הנגיד: סיפורו של תור הזהב (א' פאולס, מאיר). ירושלים: מארווד.

מגנטו (קומיקס). (ח"ת). בתוך ויקיפדיה. אוחזר ב-9 ביולי, 2019, מתוך <https://bit.ly/36cg7BS>

מכון אשנב. (תשע"ב). הבריחה מרוסיה (ש' שפיצר, מאיר). ירושלים: יפה נוף. מלחי, א' (2019). ספרות הילדים החרדית: חברה, אידיאולוגיה וערכים. תל-אביב: ספרא – בית ההוצאה לאור של איגוד כללי של סופרים בישראל.

מן, א' (תשע"ח, י' בסיון). קומי או איקס. בתוך ח' אפיק (עורכת), משפחה: "בתוך המשפחה". אין מספור עמודים.

מקלאוד, ס' (2018). להבין קומיקס (ד' אילון, מתרגמת). חבל מודיעין: כנרת בית הוצאה לאור. מרטין, א' (2005). יוני וקובי בעקבות האוצר של סבא ישראל. קריית גת: דני ספרים.

ספרא, מ' (תשע"ו). אילו וכאילו: תאור דמיוני ומרתק על אודות מעמד הבאת הבכורים לירושלים כפי שהיה נראה בימנו אנו (י' חנן, מאיר). ירושלים: יפה נוף.

- ספרא, מ' (2016). **המושך בחושים: עלילה מרתקת ברוח התקופה להעצמת החסן האמוני ככלי התמודדות עם המצב הבטחוני** (מ' פרחי, מאייר). ירושלים: יפה נוף.
- סצ'רדוטי, י' (2015). טלאי המורכבויות: ספרות שואה לגיל הרך. **ילדות, 1**, 99-118.
- סצ'רדוטי, י' (תשע"ט). **ניגון הגורל: השואה בקומיקס 1958-1942**. תל-אביב: עולם חדש.
- פאר, ה' (2016א). **פצצה מתקתקת בכור הגרעיני בדימונה: עלילה מצוירת חינוכית ומרתקת ממאורעות ילדי חבורת "אור בלב" (ר' ברג, מאייר)**. אשדוד: מובייל – ספרות, יצירה חשיבה.
- פאר, ה' (2016ב). **מיסטר פיטר והעוקב המסתורי: עלילה מצוירת חינוכית ומשעשעת ממאורעות מיסטר פיטר וידידיו הצעירים (ר' ברג, מאייר)**. אשדוד: מובייל – ספרות, יצירה חשיבה.
- פולק, ג' (2014). **לכתך אחרי במדבר: יומן מסע אישי**. ישראל: מערבא – ספרי הרב ברוך חייט.
- פולק, ג' (תשע"ו). **א אידישע קאפ: שאלות מאתגרות לפיתוח הכשרונות ולחיידוד המחשבה**. ירושלים: תפארת.
- פוקס, א' (2014, 22 בינואר). "קומיקס הוא התחליף החרדי לסרטים וריאליטי". **mako**. אוהזר מתוך https://www.mako.co.il/spirituality-popular_culture/Article-88f68ebbf9b341006.htm
- פילק, ד' (2008). הפוליטיקה של תרבות עממית: הקומיקס כמשל. **הכיוון מזרח, 15**, 48-54.
- פילק, ד' (2017). **הפוליטיות של הקומיקס: מסופרמן ועד טינטין**. תל-אביב: רסלינג.
- פרבר, צ' (2010, 26 במאי). תחנת אוטובוס ובית קפה: מסע אל הולדת הקומיקס העברי. **הפנקס**. אוהזר מתוך <https://bit.ly/2Geh94S>
- פרל, נ' (תשע"ה). "ספרות חרדית" – טוב ליהודים? **צריך עיון**. אוהזר מתוך <https://bit.ly/2GcZLOd>
- פרקש, ט' (2011, 13 בנובמבר). הקומיקס החרדי: גיבורים בשחור. **ynet: ידיעות אחרונות**. אוהזר מתוך <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4147463,00.html>
- קומיקס. (ח"ת). בתוך **ויקיפדיה**. אוהזר ב-9 ביולי, 2019, מתוך <https://bit.ly/345JjIX>
- קרמר, נ' (תשע"א). **צליל מכון (נ' לייבלר, מאיירת)**. בני ברק: גולד.
- ראם, מ' (תשנ"ד). **תעלומת הקלף**. תל-אביב: י' אדמוני.
- ראם, מ' (תשנ"ט). **עטי המסתורין**. תל-אביב: חמו"ל.
- רגב, ה' (תשס"ג). **סודו של הכינור**. בני ברק: חמו"ל.
- רובין, נ' (תשע"ד). **חרב מרגליות (א' זמורה, מאייר)**. מודיעין עילית: המחבר.
- רוזנשטרך, ר' (2017). **תעלומה במרתף החקירות (פ' לרר, מאייר)**. ירושלים: ר' רוזן.
- רוקאס, ר' (2012, 16 ביולי). ספרי ילדים: קומיקס זו לא מילה גסה. **הארץ: ילדים**. אוהזר מתוך <https://www.haaretz.co.il/kids/1.3291778>
- רותם, ת' (2004, 24 במאי). בתפקיד הרע: הקיבוצניק הטיפש יוסקה. בתפקיד סופרמן: הגולם מפראג. **הארץ**. אוהזר מתוך <https://www.haaretz.co.il/misc/1.968906>
- רק, נ' (2018, 3 באפריל). למה ילדי ישראל מגלים את הקומיקס רק בשנים האחרונות? **Time Out**. אוהזר מתוך <https://bit.ly/2NTTAEN>
- שרון, ד' (1984). "הקומיקס" כתמונת עולם וכספרות ילדים. בתוך מ' ברוך ומ' פרוכטמן (עורכות), **מחקרים בספרות ילדים (עמ' 46-57)**. תל-אביב: אוצר המורה.
- שכנוביץ, ז' (תשס"ה). **בממלכת כוזר היהודית**. ירושלים: פלדהיים.

הקומיקס החרדי ומאפייניו הספרותיים והתרבותיים

שרקי, י' (2018). הקומיקס כאמנות: התפתחות ומאפיינים (עבודת גמר). כפר עציון: ישיבת מקור חיים.

אוחזר מתוך <https://www.makor-c.org/wp-content/uploads/2018/11/comics-keomanut-yishai-sharki.pdf>

תעזיז, מ' (תשס"ז). באש ובמים: ספור קומיקס מרתק. ירושלים: יפה נוף.